

MİMAR SİNAN DÖNEMİNİN İKTİSADÎ DURUMU

Prof. Dr. Sabahattin ZÂİM

Toplumun Ekonomik Yapısı: (1489-1588)

Mimar Sinan dönemi 16. asrın Türkiye-si'dir. Beş padişah dönemini kapsar. 2. Bâyezid (1481-1512), 1. Yavuz Selim (1512-1520) 1. Süleyman (Kânûnî) (1520-1566), 2. Selim (1566-1574), 3. Murat (1574-1595). Sinan 2. Bâyezid zamanında doğmuş, 3. Murat devrinde vefat etmiştir.

Mimar Sinan devri, Türklerin kurduğu en geniş cihan devletinin, en gelişmiş dönemidir. Sinan'ın 90 yıllık ömrünün çocukluk çağı Bâyezid döneminde Kayseri'de geçmiştir. İbrahim Hakkı Konyalı'ya göre 109 yıl, Evliya Çelebi'ye göre 170 yıl yaşamıştır. Talebelik ve yetişme devresi Yavuz Selim zamanı olup onun devrinde İstanbul'a gelmiş, askerî mimar olarak yetişmiştir. Kânûnî tahta çıktığında 30 yaşında idi. Kânûnî devrinde (1538'de) baş mimar olmuş ve ölümüne kadar 52 yıl bu görevde kalmıştır. Kânûnî öldüğünde 76 yaşında idi. En mü-

him eserlerini bu dönemde yapmıştır. (Süleymaniye, Mihrimah Sultan, Rüstem Paşa, Topkapı'da Ahmet Paşa, Eyüp'te Zal Mahmut Paşa, Beşiktaş'ta Sinan Paşa camileri). 2. Selim devrinde Sokollu camileriyle (2), Edirne'de Selimiye Camii'ni yapmıştır.

Mimar Sinan Türk tarihinin bu muhteşem devrinde çok gelişmiş bir kültürel, sosyal ve iktisadî çevre içinde, seçkin bir kadro arasında yaşamıştır. Sultan Yavuz Selim ve muhteşem Kânûnî Süleyman'ın sadrazamları (Sokollu Mehmet Paşa (1565-1579) (1555'te vezir oldu), İbrahim Paşa, Rüstem Paşa; Şeyhülislâmî, Zembilli Ali Efendi (Molla Cemali) ve Ebusuut Efendi; Amiralî, Barbaros Hayrettin Paşa (1473-1546), Hızır Reis, Turgut Reis (1485-1565), Piri Reis (1475-1554); şairî Bâkî, velileri Yahya Efendi'dir¹.

1 16. asrın meşhur simaları: İskender Çelebi, Kara Ahmet Paşa, İbni Kemal, Celâlzade, Ramazanade, velilerden: Yahya Efendi, mimarlardan Mehmet Ağa, Ahmet Ağa, Süleyman Ağa, Mustafa Ağa, Davud Ağa, Hayrettin Ağa, Musluhiddin Ağa, Kara Şaban Ağa, Hüseyin Çavuş, Acem Alisi. (Sultan Selim Câmîi'nin mimarı), Hattat şeyh Hamdullah, Doğu Türklerinden Timur'un torunu hattat Baysungur Mirza, hattat Karahisârî Ahmed Şemseddin Efendi (1468-1566) (Süleymaniye'nin yazılarını yazdı), Nakkaş Sarhoş İbrahim Süleymaniye'nin renkli camlarını yaptı. Minyatürde Bihzad (1455-1537), Türkistan'da, İran'da çalıştı. Tarihçi Hoca Sadeddin Efendi (Tacü't-tevarih), Taşlıcalı Yahya Bey, Nevai, Vakki, Rûhî-i Bağdâdî, Sinan Paşa, İdris-i Bitlisi, Merâkî, Kırım Hanı II. Gazi Giray Han (musiki de), Matrakçı.

İşte Sinan böyle bir çevrenin insanı olup, marangoz, yapı ustası, ressam, mühendis ve mimardı. Nazari bilgilerle amelî mahareti birleştirmişti. 2. Selim, 3. Murat ve 3. Mehmet'in riyâziyye, mühendislik ve mimarlık dersleri hocasıydı. Ona Öklidisi'l- asri Ve'l- evân (asrın ve zamanların Öklidisi'i)² denirdi. Kadı Sinan, Sinan'ın 2. vakfiyesinde hüviyetini tespit ederken "Ayn-ı ayan-i mühendisin, Zeyn-i erkân-ı mü'es-sisin, üstadi esâtizeti'z-zamân, re'îs-i cehâbizeti'-d-devran, Öklidisi'l asri ve'l -evân, mi'mar-ı Sultânî, mu'allim-i Hâkânî el-mahfîfû bi-sunûfi avâtifi'l Meliki'l-Mennan Sinân Ağa İbn-i Abdurrahman." Bu tavsiflerde Sinan "Seçkin mühendislerin gözü", "kurucular erkânının süsü", "zamane üstadlarının üstadi", "devrinin en büyük sanatkârlarının başı", "asrın ve zamanların Öklidisi'i", "Mimarların sultanı" ve "padişahların hocası" dır.

Devrini anlamak için Mimar Sinan ı iyi tanımak gerekir. Zira bilinmeyen ve tanınmayan bir şey sevilmez. İ.H.Konyalı bunu şöyle dile getirir: "Allah bile zâtî ve sübûtî sıfatlarıyla tanındığı ve bilindiği için sevilir ve iç varlığımızı sarar"³.

Cafer Çelebi ise onu "Ser-mühendisân-ı cihan ve meşhur-ı âfâk-ı deveran olan Koca Mimar Sinan Ağa" diye tavsif eder⁴.

Mimar Sinan'ın vefatında devletin yüzölçümü 20 milyon km.²'yi bulmuştu. Dünyanın en büyük devleti idi. (Bugün A.B.D. 9.3 milyon, Çin 9.6 milyon, Sovyet Rusya 22.4 milyon km.²'dir.) Üç kıtaya yayılmış olan Türk devletine Kuzey Sumatra (Açe), Doğu Türkistan (Kaşgar), Orta Afrika, Doğu Afrika (Mozambik), Habeşistan, Lehistan, Litvanya, Fas, Moritanya ve Volga boyları sınır olmuştur.

Nüfusu 35 milyon civarında idi. Dünya nüfusu 548 milyon olup, Hindistan 150, Çin 80 milyon'dan sonra 3. ülke idi. O dönemde İspanya (33), Almanya (18), Fransa (15), Japonya (14), Rusya (7), İngiltere (6), Venedik (6) milyondur. 1592'de Londra 550 bin, Paris 450 bin, Napoli 270 bin nüfusa sahipti.

16. asırda devlet gelişirken şehirleşme hareketleri de hızlanmış, şehirler hızla büyümüştür. İstanbul nüfusu asrın başı ile sonu arasında 400 binden⁵ 1.2 milyona çıkmıştır. Saray Bosna'nın nüfusu 8 bin'den 80 bine ulaşmış, 92 mahalleli bir şehir olmuş Viyana ile (130) boy ölçüşür hale gelmişti. Sadece 1571-1580 arasında 13 büyük şehrin nüfusu %50 oranında artmıştır.

Sinan devri, yani 16. asır Osmanlı devleti ile birlikte bütün Türk dünyasının gelişmiş, ilerlemiş olduğu bir çağdı. Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde Doğu Avrupa ile İdil-Volga boyunda Altınordu devleti 13-16. yüzyıllar arasında devam etmiş bir Türk-Moğol devleti idi. Hindistan'da Babür'ün kurduğu Türk devleti Babür İmparatorluğu da 16. asırda en büyük yükseliş devrini yaşamış, 1494'de 11 yaşında Fergana tahtına çıkan Babür 1526'da Delhi'yi almış, 1528'den itibaren Hindistan'a hâkim olmuştur. 1858 tarihine kadar bu devlet hüküm sürmüştür. İşte 5. padişah Şah Cihan'ın Agra'da yaptırdığı meşhur Taç Mahal-i Mimar Sinan'ın öğrencilerinden olan İstanbullu Mehmet İsa Efendi yapmıştır. (1636-1658 arasında 22 yılda yapılmıştır). Bu sebeple Kânûnî, Don-Volga nehirlerinin birbirine 50 km. yaklaştığı yerde bir kanal açarak Karadenizle Hazar denizini birleştirmek istemişti. Böylece Karadeniz'de Azak denizinden Don nehrine girecek olan Osmanlı gemileri Volga nehri yoluyla Hazar Denizi'ne inebilecekti. Kanal

2 Öklidisi M.Ö.III. YY. da yaşamış Yunan matematikçisi.

3 İbrahim Hakkı KONYALI ("Mimar Koca Sinan") İstanbul 1948, sh.6.

4 İbrahim Hakkı KONYALI, a.g.e. sh. 52, 154.

5 400 bin nüfustan 250 bini müslüman, 150 bini gayrimüslim idi.

tamamlanınca 950 km. tutan Azak-Astırhan nehir yolu açılacaktı. Bu kanalla Türkiye Türkistan, İstanbul'la Bakü su yoluyla birbirine bağlanmış olacaktı. Siyasî ve askerî bakımdan olduğu kadar iktisadî bakımdan da çok önemli bir proje idi. Kânûnî sağlığında iken bu siyasetini gerçekleştiremedi.

Fakat yerine geçen 2. Selim projeyi benimsedi ve Kânûnî'nin ölümünden 3 yıl sonra bu teşebbüse girişti. 1569'da donanma Kasım Paşa yönetiminde sefere çıktı, fakat başarılı olunamadı ve proje kaldı. (Ruslar bu projeyi ancak 1952 yılında gerçekleştirebildiler).

Bütün diğer Türk devletleri gibi Osmanlı devleti de teşkilât ve fonksiyon olarak en mükemmel devrini yaşıyordu. Organizasyon fevkalâde gelişmişti. Esasen organizasyonda başarılı olmayan bir devletin cihan devleti olması da mümkün değildir. Bilhassa 1. Süleyman'a Kânûnî adını verdiren düzenlemeler toplumun bütün hukukî, sosyal, kültürel ve iktisadî veçhelerini ihtiva ediyordu. Meselâ Kânûnî: devlet dairelerinin bütün sınıflarında çalışanlarını ayrı bir elbise ve sarık giyinmelerini temin etti. İktisadî ve sosyal tabakalar, giyim ve kuşamlarıyla birbirinden tefrik edilir hale geldi. Müslim ve gayrimüslimler, devlet teşkilât kademeleri gibi, halk arasında da çeşitli saraklarla bir düzenleme yapıldı⁶. Yani toplumun her safhası organize edilmiş durumdaydı. Bu koca devleti yöneten üst kademe bürokrasisi bin kişi civarındaydı. Ademi merkezîyet ile tevsii mezuniyet sistemi, hukukta, yani şer'î sistemde kadılara bırakılan 4 temel kaynak üzerine geniş karar verme yetkisi, malî sahada düzenli bir serbestiyet, ahenkli bir yapı oluşturuyordu. Kalem denen devlet dairesinde uzun rahlelerde şilteler üzerinde bağdaş kurarak oturan memurlar, bir okul disiplini içinde çalışırlardı. İşlem gören evrak torbalarda tutulur,

kayıt defterleri sandıklarda saklanırdı. Toplumdaki kudret dengeleri ülema, asker, tüccar ve reaya arasında ahenkli idi. Tarihçi Naima'nın İbni Haldun'dan esinlenerek belirttiği üzere: Ulema vücuttaki kana benzer, ilmi topluma yayar. Tüccar safraya, reaya sevda'ya, asker balgam'a (lenf, serum) benzer. Reaya sağladığı gelirle hazineyi doldurur. Tüccar, mübadele yoluyla ihtiyaç maddelerini tedarik eder. Asker de düzeni sağlar. Bunların güçleri denge halinde olursa, birisi kemiyet ve keyfiyetçe fenalaşıp fasit veya diğerlerine galip olursa, denge bozulur. 16. asır Osmanlı devletinde durum dengeli idi. Cemiyetteki sınıfların hal ve tavrı bir insanın hal ve tavrına benzediğinden, her insanın gelişme, kemâl ve gerileme yaşları olduğu gibi her devletin ve cemiyetin de üç türlü hali vardır. Cemiyetlerde kemâl devresinden sonra fertler zinet ve sefahata düşer, şan ve şöhretinî arttırmağa çalışır hale gelir. Orta sınıf mesken ve giyim kuşamda vezirlere, hatta padişahlara benzemeğe çalışır. Fert ve toplumun masrafı artar. Zevk ve istirahat örf ve adet haline gelir.

Her devletin yaşamasının şartı siyasettir. Siyaset de ya akli olur, yahut şer'î . Akli olan, hükümdarların devleti kanunlarla yönetmesidir. Şer'î olanı ise, Allah'ın kitabı ve peygamberlerin sünnetinde olan ilâhî ahkâmıdır. Küffar hükümdarlarının devletlerinin bekası da siyaseti akliyece itibar ile mümkündür. Nitekim "dünya küfur ile yıkılmaz, zulûm ile yıkılır" denmesinin sebebi budur⁷. Her devlette vuku bulması tabii olan beş muteber hâl vardır:

1- Devleti kurma safhası, devleti başkalarının elinden koparmak, şeref ve nimete ulaşma safhası,

2- Devlete sahip olduktan sonra, milletin, arkadaş ve yardımcıların işe müdahalesini önleyip müstakilen devleti yönetme safhası,

6 D.Obsson, "18. yüzyıl Türkiyesi'nde örf ve âdetler", sh. 83-84.

7 "Naima Tarihi", Zuhuri Danişman, İstanbul 1967, 1. Cilt. sh. 43.

3- *Rahat, sükûn ve emniyet devri,*

4- *Kanaat ve barışıklık devri,*

5- *İsraf, kaybetme ve telef etme devridir.*

İşte 16. asırdaki Osmanlı devleti bu benzetmeye göre 3. safhada bulunuyordu. Kânûnî'den sonra i-se yavaş yavaş 4. safhaya doğru meyletmeye baş-ladı⁸.

I- Bu dönemde devlet idari teşkilât ola-rak eyaletlere bölünmüştü. Eyaletler sancakla-ra, sancaklar kazalara, kazalar da dirliklere (zemet ve tımarlara) ayrılırdı. Eyaletlerin ba-şında beylerbeyi, sancakların başında sancak beyi, kazalarda kadı naipleri bulunurdu.

Eyaletler malî açıdan has ve salyane ile idare edilenler olmak üzere ikiye ayrılırdı. Has ile idare edilen eyaletler dirlik sistemi içinde yönetilir, iktisadîve malî yapı tımar sistemine göre işlerdi. Eyalet, gelir ve giderleri ilke ola-rak kendi bünyeleri içerisinde yönetilir, malî a-çıdan belli bir muhtariyete (özerkliğe) sahipti. Sadece avarız ve bedeli nüzûl gelirleri toplanıp merkeze gönderilirdi. Salyane ile idare edilen eyaletlerde dirlik sistemi olmadığından, yöne-ticiler eyalet hazinesinden yıllık ücret (salyane) alırlardı. Bu eyaletlerin bütün vergi gelirleri doğrudan devlete giderdi. Eyalet defterdarları-nın topladığı vergiden, beylerbeyi, sancak beyi ve salyane ve kul talfesine ulufe ayrıldıktan son-ra kalan, irsaliye adı altında merkeze gönderi-lirdi. Bu eyaletlerin dışında Kırım Hanlığı, (salyaneli eyalete benzer), Eflâk ve Boğdan Voyvodalıkları, Erdel Krallığı, Dubrovnik Cumhuriyeti (bedeli cizye öderdi), Kafkasya'da

bulunan Meliklikler⁹ ve diğer bazı devletler (devlete vergi verirlerdi) (meselâ Almanya, 1568 Edirne muahedesi ile yılda 40 bin düka al-tını vergi vermeyi kabul etmişti) ayrı statülere sahiptiler.

Osmanlı devletinin yönetiminde en bü-yük özelliği taşıyan müessese şüphesiz tımar (dirlik) sistemi idi. Zira cemiyetin hukukî, ikti-sadî, sosyal ve siyasî yapısını demokratik bir te-mel üzerinde geliştiren ve gelişmede ıstırarı ve dengeyi temine yarayan iki önemli müessesc-den biri toprak düzeni ile ilgili olan tımar-dir-lik sistemi, diğeri de vakıf müessesesidir. Yine Osmanlı devletinde toplum yapısını, sosyal si-yaset açısından incelediğimizde sosyal adaletin, fırsat eşitliğinin, dengeli gelir ve servet dağılı-mının temini yönünden yine iki müessesenin ö-nemli payı olduğunu görürüz. Bunlar da zekât ve vakıf müesseseleridir¹⁰.

Osmanlı devletinde topraklar öşri, hara-ci ve miri olarak üçe ayrılmıştır. Öşri topraklar, Arabistan yarımadası, sakinleri isteyerek müs-lüman olan yerler ve zorla fethedilip gaziler a-rasında paylaştırılan topraklardır. Bunların sahipleri elde ettikleri ürünlerinin zekâtını 1/10 oranında (öşür) adı altında devlete verir-ler. Haraci topraklar, gayrimüslimlere ait olan topraklardır. Bunlar 1/10 ilâ 1/50 arasında ha-raç vergisi öderlerdi¹¹. Miri topraklar ise silâh ile fethedilip devlet mülkiyeti altına alınan ve tarımda kullanılan topraklardır. Fethedilen yerlerden şehirler içinde olan yerler mülktür. Sahibi bey'e hibeye ve vakfa kadirdir. Fevt o-lunca cem'i vereseye intikal eder. Bu topraklar evvelce derebeylerin (feodalın) ise devlete ge-

8 "Naima Tarihi", a.g.e. sh. 44-51.

9 Ahmet Tabakoğlu, "Türk İktisat Tarihi": Dergâh Yayınları, 122/11 tarih dizisi, İstanbul 1986, sh.261.

10 Bk. Sabahattin Zaim, Vakıfların milli ekonomiye etkileri "V.Vakıf Haftası", Restorasyon ve Vakıfların ekonomik ve sosyal etkileri semineri, Vakıflar Genel Müdürlüğü, ISBN 175-19-0087-5, sh. 209-214.

11 Meselâ Sirem (Voyvodina) sancağında, 1550-1560 arasında haraç vergisi aile başına yılda 70 akçedir. Bunun dışında salarîye (öşüre ilâve olarak buğday mahsulüne tarhedilen munzam vergi), resm-i kap(Macar mıntakasında uygulanırdı.), güney sancaklarında ödenen ispençe vergisi, (mahalli eski vergi olan sefer filorisi) ödenirdi. "Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri", Bruce W. Mc. Gowan "Türk Tarih Kurumu", XIV. dizi sa. 2. Ankara, 1983, sh. XXVII.

çerdi. Ancak karyalar etrafında ziraat yapılan yerler miri vergi olur. “*Sahipleri, kulluğunu çekip bekresini verirler. Bey’e; hibeye ve vakfa kadir değillerdir. Fevt oldukça oğulları kalsa tasarruf ederler ve illâ sipahisi tapuya verirler*”¹². Yani fethedilen miri topraklardaki reaya, ister yerli gayrimüslim, ister, buraya göç etmiş olan müslüman olsun bu topraklarda kiracı durumuna geçer. Devlet de mal sahibi olur.

II-Tımar Sistemi

Selçukluların uyguladığı iktâ sistemi, Osmanlı devletinde Türkçe dirlik veya tımar sistemi olarak ifade edilmiştir. Sistemin esası devlet mülkiyetindeki toprakların, devletçe tayin edilen sipahilerin gözetiminde toprağın (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından kullanılmasıdır. Bu toprakların rakabesi devlete, tasarruf hakkı reaya aitti. Reayanın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerinin tahsili, dirlik sahibi sipahilere bırakılmıştı. Bu yetkinin denetlenmesi görevi de kadınlara aitti. Bir ülke fethedilince, il yazıcıları tarafından toprakların tahrir olunacak tımarlara taksimi, fethin son ve kesin safhasını teşkil ederdi. Tahrir işini tahrir emini veya il yazıcısı üstlenir, o bölgeye giderek, toprak ve insan kaynaklarını, eski sahiplerini, son üç yılın ortalaması alınarak ürün miktarını, eski vergi usullerini, üreticinin işletmekte olduğu toprak miktarını kaydederd. Bazen halkın durumu (göçebe, şehirli, köylü gibi) de belirtilirdi. Vilayetlerle ilgili olarak yayınlanan kâunnâmelerde bütün hak ve mükellefiyetler, vergiler en teferruatlı biçimde yazılırdı. Dirlik sisteminde toprakları işleyen ve fiilen üzerinde oturan halka raiyyet denir: Bunlar hukukken kiracı hükmündedir. Bu topraklardan alınan para öşür veya haraç değil, kira’dır.

Miri topraklar has, zeamet, tımar olarak, bir hizmet karşılığında vezir, kumandan ve çeşitli tımar sahiplerine tahsis edilmiştir. Toprak devletin olduğu için tımar sahibini her zaman değiştirebilirdi. Zira, tımar sahibi de, köylü de toprakta mülkiyet hakkı ileri süremezdi. Tımar, gelirlerine göre üçe ayrılırdı. Yıllık geliri 20 bin akçeden az olan topraklara tımar, 20 ilâ 100 bin akçe olanlara zeamet, 100 binden yukarısına has denirdi. Tımarlar mahiyet itibariyle de bir tasnife tabi tutulurdu:

a- *Eşkinci tımarı (mülk tımarı),*

b- *Mustahfız tımarı (kale muhafızlarına verilen tımar),*

c- *Mensuhat tımarı (müselleme ve yürük askeri gibi hizmetleri lâğvedilen sınıflardan boş kalan tımarlar. Bunlar leventlere tahsis edilmiştir. Yedek deniz askeri yetiştirmek için).*

Bunlardan en önemlisi ve asli olanı eşkinçi tımarlarıdır.

Bu tımar sahipleri, kanunlarda belirtilen oranlarda üretilen mahsülden pay (kira) alır, ayrıca devletten maaş almaz, buna mukabil hem üretimi denetler, hem de devlete cebelûden asker yetiştirerek orduya katılır veya vergisini verirdi.

Burada tımar sisteminin teferruatına girmiyorum. Yalnız önemli olan hususlarını belirtmekle yetinilecektir.

1- *Tımar sistemi, ortaçağda Avrupa’da hâkim olan derebeyliğe karşı olarak kurulmuştur. Anti-feodal bir vasıta olarak kullanılmıştır.*

2- Tımar sistemi ile, fethedilen Balkan ülkelerindeki derebeyleri (feodalite) ortadan kalkmıştır. Hristiyan serfler toptan azad edilerek, devletin hür zımmî köylüleri statüsüne yükseltilmiştir. Feodal beyler ortadan kaldırılmıştır¹³.

3- Sipahi de, çiftçi de toprağın sahibi değildir. Fakat toprağı işlediğı ve görevini yaptığı sürece, toprak raiyyetin elinden alınmaz. Sipahi kendi ve askeriyile sefere katılmazsa devlete bedelini öder.

4- Tımarlar mümkün mertebe mahalli e-lemanlara verilmemiştir.

5- Sipahi devlete bağılı bir yöneticidir.

6- Yargı hakkı ve sipahi uygulamasının denetimi kadıya aittir.

7- Selçuklu iktâ sisteminden tımar sistemine geçerken, mülk haline döndürülmüş olan birçok toprak dirlik haline çevrilmiştir. Anadolu'daki bazı sihapiler Rumeli'ye, Rumeli'ndekiler de Anadolu'ya verilmiştir.

8- Kânûnî devrinde toprakların %87'si tımar sistemine dahildi. Tımarların sayısı 1528'de 38 bin civarında idi (37521). Bunlardan 6620'si Rumeli'de, 2614'ü Anadolu'da, 419'u Şam ve Halep'te idi. Tımarlardan 27868'i eşkinci tımarı, 9653'ü de kale muhafızı tımarı durumundaydı. Eşkinci tımarlarının beraberinde götürmek zorunda olduğu cebelû tımarlı sipahi ordusu 70-80 bin civarında idi. Kapıkulu (yeniçeri) sayısı ise 27 bin'di.

9- Tımar yönetimi açısından önemli bir husus serbest ve serbest olmayan tımar ayırımı-

dur. Tüm has ve zeametlerle birlikte bazı tımarlar da serbesttir. Kânûnî'nin son kânûnnâmesi olan 1566 tarihli Zigetvar Livası Kânûnnâmesi'nde "ve padişah-ı âlem penah hazretleri ve beylerbeyi ve bey hasların ve zuama ve çavuş ve dizdar tımarların serbest olması kânundur." denilmektedir¹⁴. Serbest tımarlarda, sipahi, kânûnnâmelerin şumulu içinde kalan bütün risûm-ı örşiyye ve tekâlifî şer'iyyesine sahiptir. Rusum-u serbesti denen cürüm ve cinayet bedeli (diyet), resmi arus vs. resimler serbest tımar sahibinin olduğundan asayış vazifesi de ona aittir. Yalnız şer'i şerifin mümessili olan kadı serbest toprakları dahi kontrol ve kaza selâhiyetine sahiptir. Bu serbesti durumunu devlet daima değiştirebilirdi.

10- Kânûnî, mahalli müstahsili, mahalli derebeyi veya mahalli güçlüler tarafından ezilmekten korumuştur. Bu sebeple Kânûnî'nin bir adı da "sahip kıran-ı ben-i adem"dir. (İnsanoğlunun sahiplerini yok eden). Bu sebeple Rumeli halkı ve sipahi ordusu Osmanlı Devleti'nin en sadık tebası olmuştur.

11- Kânûnî devrinde 1530'da tezkiresiz tımar uygulaması kaldırılmıştır¹⁵.

12- Arazi tahrirleri sırasında tahrir memurları ile halk arasında ihtilaf çıktığı zaman merkez daima halkı korurdu. Dirlik sahipleri tarafından (gelirlerinin azalmasını, meselâ çiftçi halkın topraklarını terketmesini ileri sürerek) resim'lerin arttırılması yolundaki teklifler, merkez tarafından daima reddedilmiştir¹⁶.

13- Kânûnî'nin son zamanlarında, çiftbozan reayanın artması ile birlikte hararetili bir arazi alım-satımı doğmuştur. Mevcut kânûnnâmeye göre erkek evlât bırakmadan ölenlerin toprakla-

13 Nemçe elçilik kâtibi, Osmanlı ülkesinin her tarafının yıkık şatolarla dolu olduğunu söyler. Sırp asıllı bir yeniçeri şöyle demiştir: "Köylünün bir tavuğunu almak, yahut atını buğday tarlasına salıvermek hayatına mal olur." Mehmet Kılıçbay, "Feodalite ve Klâsik Dönem Üretim Tarzı", Teori Yayını, 1985, Ankara sh.359.

14 M. Kılıçbay, a.g.e., sh.380.

15 Tımar beratını merkez verirse tezkireli, eyaletin beylerbeyi verirse tezkiresiz tımar denirdi.

16 Mustafa Akdağ, a.g.e., sh.53.

rı il'e verdiği tapu resmini vermek şartıyla kız evlâda veya diğer akrabalara kalabilirdi. Bu sıralarda ise arazi pahalılığı tapu resimlerini çok yükseltmiştir. Reaya, tapusu arttırılmağa konulan bu toprakları alamaz olmuşlardır. Çiftbozan reayanın çoğalması ile, toprakların çiftlik haline gelmesi (bir elde toplanması) hadisesi arasındaki münasebeti anlatan Kânûnî Süleyman, halkın

topraklarının ellerinden gitememesi için tapu resimlerinin arttırma ile tayin usulünü kaldırarak, onun yerine 300 dönümlük (alâ) yerden 300 akçe, evsat yerden 200 akçe ve edna yerden 100 akçe tapu resmi alınması esasını kabul ederek, reayayı korumuştur¹⁷.

Timarların listesi aşağıda sunulmuştur.

16. Asrın Sonlarında Timarların Durumu

Sıra No.	Eyalet	Liva Adedi	Zeamet	Timar	Tutarı Kılıç	Celebrileriyle beraber asker Sayısı
1	Rumeli	24	914	8360	9274	33.000
2	Anadolu	14	195	7116	7311	17.000
3	Cezayiri Bahri Sefid	10	126	1492	1618	4.509
4	Karaman	7	116	1504	1620	4.600
5	Rum (Sivas)	7	109	3021	3130	9.000
6	Maraş (Zülkadriye)	5	29	2140	2169	5.500
7	Haleb	6(8)	104	799	903	2.500
8	Şam	8(11)	128	868	996	2.600
9	Kubns	5(8)	40	1627	1667	4.500
10	Trablusşam	5	63	571	634	1.400
11	Rahha-Ruha	5(7)	37	616	653	1.400
12	Trabzon	2	56	498	554	1.750
13	Diyarbakir	11 (19)	42	688	730	1.800
14	Erzurum	11	120	5159	5279	7.800
15	Çıldır	14	97	559	656	1.700
16	Van	15(20)	199	916	1115	1.300
17	Yekun	149(172)	2375	35934	38259	100.359
18	Kefe	-	-	-	554	
19	Musul	6	-	-	274	
20	Kars	6	-	-	1206	
21	Bosna	8			389	3.000
22	Budin	20			2722	
23	Tamışvar	6				2.000
24	Şehrizar	19(20)				

I. vliya Çelebi'den nakil sh.810.

	Timar Bulunan Eyalet	Zeamet	Timar	Tutarı Kılıç
Avrupa	13	3306	37389	40.695
Asya	20	1571	41286	42.857
Yekün	33	4877	78675	83.552

I. vliya Çelebi'den nakil sh.812.

Bunların içinde eşkinici timar sahibi hristiyan beyler de vardır. sh.822.

17 M. Akdağ, a.g.e., sh.65, C.2.

III-Mali Durum ve Vergi Siyaseti.

Osmanlı devleti malî siyasetinde esnek ve fakat istikrarlı bir yapıya sahipti. Fethedilen yerlerdeki mahalli gelenekler ve yapı artıkları da hesaba katılarak malî bütünleşme sağlanmıştı. Devletin gelirleri merkezi hazine ile tımar kesimi ve vakıflar arasında dağılırdı. Devletin gelir yapısı her padişah devrinde yapılan sayımlarla tespit edilirdi. Bu sayımlarda sadece faal nüfus tespit edilir ve onların kazanç durumları belirtilirdi. Amaç belli bir andaki nüfus vs. durumunu yakalamak olmadığı için uzun sürer bazan yedi yılı bulurdu. İlk safhada

hazırlanan deftere mulassal, ikincisi icmal (özet) denirdi. Bu defterlere tapu defterleri de denirdi. Böylece sayım sonunda devletin toplam vergi geliri ve bunun dağılım yapısı belli olurdu. Bu bilgilerin ışığında Osmanlı Devleti yıllık gider ve gelirlerini gösteren bütçeler yapardı. Bunlara icmal denirdi. 16.asra ait bütçelerden 4 tanesi yayınlanmıştır. 1527-1528 yılı bütçesine göre Osmanlı devlet geliri 538 milyon akçe veya 16 milyon altın (flori) tutarındadır. Bunun bugünkü satın alma gücümüzle çok kaba ve tahmini bir hesapla 2700 trilyon TL. veya (1.5 trilyon U.S. Doları) diye düşünmek de mümkündür¹⁸. Bu bütçe aşağıda gösterilmiştir.

1527-1528 Malî Yılı Bütçesine Göre Osmanlı Devleti'nin Vergi Gelirinin Dağılımı

Eyaletlerin Adları	Eyaletlerin Vergi Geliri Toplam (Milyon)	Padişah Hasları %	Evkaf ve Emlak	Ümera Zeamet %	Hasları ve Tımar Adet
1) Rumeli	198.2	48	6	46	17.288
2) Anadolu, Karaman, Zülkadiriye, Rum	130	26	17	56	16.468
3) Diyarbekir	23	31	6	63	1.071
4) Halep, Şam	52	48	14	38	2.694
Yekun	402	40	10	50	37.521
5) Mısır	135	86	14		
6) Umumi Yekun	538	51	12	37	37.521

Kaynak: Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Esaslar": 1, İstanbul, 1980. sh.807.

Devletin merkez gelirleri üç grupta toplanırdı. Bunlar:

A- Mukataa gelirleridir. Bunlar devlet işletmelerinden sağlanan gelirler ile devlete ait gelir paylarından oluşurdu. Umumiyetle kara ve deniz gümrükleri, darphaneler, madenler, tuzla ve şaphaneler gibi ziraî, ticarî ve sınaî işletmeler, iltizama verilerek, özel teşebbüs eliyle toplatılırdı. Mukataalar iltizama verilmezse

emaneten de işletilirdi. Ağnam gelirleri hariç, bunların bütçe içindeki payı %27 ilâ %37 arasında değişirdi.

B- Cizye gelirleri: Zımî statüsündeki gayrimüslim faal erkek nüfustan alınan vergidir. Müslümanlardan alınan öşrün karşılığıdır. Bütçedeki payı %23-48 arasında değişmiştir. Cizye gelirleri Rumeli'nde daha fazla idi.

¹⁸ Kânî nî devrinde gündelik işçi ücreti 2 akçe, mahkemece kesilen nafaka bedeli günde 1 akçe idi. Gündelik 2 akçeyi esas alırsak, bugün ülkemizde gündelik işçi yevmiesini de kabaca 10 bin TL. kabul edersek (2 akçe=10 bin TL.) hesabıyla 2700 trilyon TL., veya 1.5 trilyon U.S. doları eder. Sokollu Mehmet Paşa'nın ölümünde bıraktığı servetin miktarının 18 milyon altın olduğunu dikkate alırsak bize bir ölçü de olabilir. Bk. "Hayat Ansiklopedisi" 1960 Yayını, C.6, sh.2926.

C- Avarız gelirleri: Bunlara Tekâlifi Divaniye veya Avarız Divaniye de denirdi. Bunlar umumiyetle harp, sefer masraflarını karşılamak için toplanan gelirlerdir. Gayrimuayyendir. Kânunnâmelerde miktarı belirtilmez. Her sene fermanlarla belirtilirdi. Bu gelirler şahıslara tahsis olunamıyacağı gibi iltizama da verilmeydi. Bu gelirleri devlet bizzat şehir ve köy farkı yapmadan toplardı. Bu gelirler: a) Nûzul zahiresi bedeli, b) Sür-sat ve işтира adı altında aynı olarak ve avarız akçesi adı altında nakdi olarak toplanırdı. Toplam bütçe gelirlerine oranı %10-20 arasında değişmiştir.

İkinci grup vergiler devletin eyaletlere bırakılan tımar gelirleridir. Bunlara Tekâlifi Şer'iye ve Rûsûm-u Örfiyye denirdi. Her sancığa ait kânunnâmede akçe ve mahsulün öşrü olarak inceden inceye tarif ve tayin olunmuştur. Bu yönden vilâyet kânunnâmeleri o vilâyetin vergi kanunları gibidir. Tarım kesimindeki halkı ilgilendiren esas vergiler bunlardır. Şehir halkından toplanan bu kâbil vergiler ise pazar ve ticari faaliyetle ilgili olan İhzâriyye, damga, boyahane vs. resimlerdir (baç). Bunlar da kanunlarda belirtilirdi.

Hukuki tasnife göre, Rûsûm-u Şer'iyye ile Rûsûm-u Örfiyye şöyle ayrılırdı: Rûsûm-u Şer'iyye:

- a- Öşür veya
- b- Resm-i çift } çiftçiden alınan
- c- Resm-i ağnam
- d- Baç (şehirde ticaretten alınan)

Rûsûm-u Örfiyye ise devletin halka verdiği hizmet karşılığında aldığı vergilerdir.

- a- Cerime
- b- Arûs
- c- Bennak
- d- Mücerret

Reyanın dirlik sahibine ödediği ve tı-

mar gelirlerini teşkil eden vergiler 3 grupta toplanırdı:

A-İlarac-ı Muvazzaf (toprak üzerinden alınan vergiler).

- a- Resm-i çift (toprak kirası)
- b- Resm-i çift bozan (toprağını terkeden çiftçiden alınan vergi)
- c- Resm-i zemîn ve resm-i dönüm (çiftlik statüsü dışındaki toprakların kirası)
- d- Resm-i tapu (miri arazideki binalar için ödenen resim)
- e- Resm-i asiyab (maktu değirmen vergisi)

B- Şahıslardan alınan vergiler.

- a- Resm-i ispenç (Rumelinde umumiyetle gayrimüslimlerden çift-resmi yerine alınan vergi)
- b- Resm-i bennak ve resm-i mücerret. Tımara kayıtlı olduğu halde toprağı olmadığı için çift resmi vermeyenlerden alınan vergi. Evlilerden alınana bennak, bekârlardan alınana mücerred denirdi.
- c- Resm-i arûs: evlenen kız ve kadınlar için ödenen vergi.
- d- Bad-ı heva: bir kimsenin mal, mülk ve davasına zarar verenlerden alınan ceza.
- e- Resm-i cûrum ve cinayet (öşri diyet). İşlenen suçlara karşı alınan diyet cezası.
- f- Yâve (kaçkın) resmi, kaybolmuş hayvan ve kölenin bulunması halinde sahibinden alınan resimdir.

C- Harac-ı Mukaseme (üründen alınan vergiler)

a- Zirai mahsul vergileri: Müslüman reayadan, ürettikleri zirai mahsulden aynı olarak alınan ve öşür denen zekât.

b- Hayvan vergileri: -Otlak resmi (şânulmer'a) hariçten dirliğe otlatmak için getirilen hayvanlardan, (konar-göçerlerin hayvanlarından) alınan vergi, -Yaylak ve kışlak resmi (hariçten veyahut gayri karyeden gelip bir karye sınırında kışlayan veya hayvanlarını otlatıp yayılan her koyun sürüsünden yılda bir kere alınan vergi).

- Resm-i ağnam: koyun, keçi vergisi. Bazı ağnam gelirleri mukataa yoluyla merkez hazinesine bağlanmıştı. Haslarda koyun başına 1 akçe, tımarlarda 2 koyuna 1 akçedir.

- Ağıl resmi: ağnam vergisine ilâve olarak her 300 koyun başına 5 akçe olarak alınan vergidir.

Osmanlı devletinde mâlî siyaset ve vergi politikası yönünden üzerinde durulması gereken başka özellikler şunlardır:

1- Vergi siyasetinde istikrar vardır. Devlet vergileri kat'iyen arturmamıştır. Bilhassa tımar vergileri, yani tarımda çalışan insanların ve halkın ödedikleri vergiler sabit tutulmuştur. 1431 ilâ 1595 arasındaki 1.5 asrı aşan bir dönemde, yani kuruluş ve büyüme devresinde veya bir başka ifadeyle 16. asrın tamamında vergiler sabit tutulmuştur. Meselâ resm-i bennak 6 akçe ve resm-i ağnam olan 2 koyuna bir akçe hiç değişmemiştir.

fa arttırıldığı zaman bir kanun mecmuasının sahibi olaya karşı şiddetli tepkisini şöyle dile getirmiştir: "Bu bid'atı seyyiyi Sinan Paşa etmiştir. Cevabını ahirette vere".¹⁹

3- Hayvanlardan alınan vergi nisbi olarak hafif tutulmuş ve bu yolla hayvancılık teşvik edilmiştir.

4- Vergi ferde değil, aileye göre tertip edildiğinden büyük aileler teşvik edilmiştir.

5- Tımar vergilerinde hububatın payı yüksekti. Meselâ Rumeli'nde Sirem Sancağı'ndaki vergi yapısı şöyle bir durum arz ediyordu²⁰:

a- Hububattan alınan vergi tutarının oranı	%32.2
b- Diğer nakdi vergilerin payı	%20.2
c- Nehir limanlarından alınan resimle dahili gümrük vergisi (İstanbul-Budapeşte yolu buradan geçiyordu)	%16.5
d- Üzümden alınan vergi tutarının oranı	%15.9
e- Koyunlardan	" " " %5.5
f- Mezraalardan	" " " %5
g- Çarşı, pazardan	" " " %2.2
h- Domuzlardan	" " " %1.6
Toplam	%100

6- Bazı topluluklar, devlete olan hizmetlerinden dolayı vergiden muaf tutulmuşlardır.

7- Vergilerin sabit tutulması, bazı dirlik sahiplerinin gelirini zaman içinde azaltmıştır. Meselâ Fatih devrinde yıllık tahsisatı bir milyon akçe

19 Mustafa Akdağ, a.g.e., C.II, sh.48.

20 Yapılan vergi hesaplarında Osmanlı devletindeki aile büyüklüğü beş kişi olarak hesaplanmıştır. Rumeli'de Sırlar'ın yaşadığı Sirem (Voyvodina) Sancağı'nda aile büyüklüğü 6 kişi olarak hesaplanmıştır. Bk: Bruce W.Mc.Gowan, a.g.e.

olan bir beylerbeyinin akçe geliri sabit kaldığı halde altın cinsinden geliri (1 altın=40 akçeden 25 bin flori iken, III. Murat döneminde 8500 floriye) düşmüştü. Öşür'den alınan mahsul, bu zararı kısmen telâfi etmektedir. Fakat zirai üretimde gerileme olursa, gelir mutlak olarak azalmış olacaktır. Böylece devlet halkın refah seviyesini yüksek tutabilmek için tumar sahiplerinin refahında düşmeyi göze alabiliyordu.

8- Vergi yapısı, gelir durumu ve iktisadi ve sosyal hayatı düzenleyen kanunlar standart olmayıp her eyaletin özelliklerine göre ayrı ayrı tanzim edilmiştir. Zira üç kut'a üzerine yayılan geniş topraklar, taşıdıkları çeşitli hususiyetleri ile farklılık gösteren ülkeleri ihtiva ediyordu. Böylece mali politika ve vergi yapısı açısından vilâyetler arasında farklılıklar mevcuttur. Fakat aynı vilâyeteki malî politika ve vergi yapısı zaman içinde istikrarlıdır ve pek az değiştirilmektedir.

Eyaletler içinde de her bakımdan aynı şartları haiz muntakalar, liva olarak sınırlandırılıp tespit edilirken, her liva için ayrıca tanzim edilen iktisadî hükümler, merkezin daimi ve sıkı murakabesi altında yürütülmekte idi. Lüzumu halinde tekrar yapılan nüfus ve arazi takrirleri ile bu livalarda yaşayan reyanın, iktisadî ve sosyal durumu yeniden gözden geçirilerek görülen aksaklıklar ve yapılan şikâyetler için tedbirler alınırken, icabında livanın kânunnâmelerinde de değişiklikler yapıldığı görülür. Meselâ Aynî Ali Efendi'nin risalesinde Osmanlı Devleti'nde 24 eyalet ve 257 liva tespit edilmiştir.

9- Fevkalâde bir hal olmadığı takdirde bu nesil değişme müddeti olan 30 senede bir tahrirlerin tekrarlanması düşünülmüştür²¹.

10- 1530-1540 arası tahrirlerine göre Batı Anadolu sancaklarını ihtiva eden Anadolu eyaletinin genel varidat yekûnu 79.8 milyon akçe idi. Bunun 13.6 milyonu, yani %17'si vakıfların elinde idi. 1527-28 yılı bütçesine göre de Osmanlı devleti'nin toplam bütçe gelirlerinin %12'si vakıflara aitti²².

IV- Para Politikası ve Fiyatlar

1- Osmanlı Devleti'nde çağın gereği çift metal sistemi, yani altın ve gümüş para sistemi uygulanırdı. Bu sebeple bu iki madenin mümkün mertebe eşya yerine mübadele aracı olarak kullanılmamasına dikkat edilmiştir. Altın ve gümüş yanında ufaklık para olarak bakırdan yapılmış pul (füls) kullanılırdı.

2- Altın ve gümüşün ülkeye girişi teşvik edilmiş, çıkışı engellenmeğe çalışılmıştır.

3- Altın, gümüş ve bakır paralar darphanelerde belli ayar, ağırlık ve şekilde basılırdı. Birinci derecede işlek darphaneler: İstanbul, Edirne, Bursa, Tire, Amasya, Ayasluğ ve Serez'de idi.

4- Darphaneler üçer yıllık dönemler itibarıyla iltizam sistemiyle işletilirdi.

5- En yaygın para birimi gümüş akçe idi.

6- Altın ve gümüş sikkelere katılan bakır oranına ayar denirdi. Sikkelerin değeri, rayici olarak anılırdı. Bir sikkenin kesilmesi için maden önce çubuk, sonra tel haline getirilir, teller dövülüp kare halinde kesilir ve akçe ağırlığını bulunmaya kadar kenarından kırılırdı. Nihayet yuvarlak damgalı kalıplarda dövülerek sikkeline getirilirdi.

21 Hüseyin Özdeğer, "16.yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu", Türk Dünyası Araştırmaları Yayını No: 3, İstanbul 1982.

22 Bu gelirlerle Anadolu eyaletinde: 45 imaret, 342 cami, 1055 mescit, 2 darülhüffaz, 110 medrese, 626 zâviye ve hankâh, 154 muallimhâne, 1 kalenderhâne işletilir, 121 müderris, 3756 imamhatib ve müezzin ile 3299 şeyh, kayyum talibe veya mütevelliyeye maaşı verilir. Gelirin mühim kısmı, şehirlerdeki han, hamam, dükkan vb. bina ve tesislerden gelmekle beraber, vakıflara ait köylerin sayısı da fazla idi. Meselâ sadece Hüdavendigâr livasındaki 1966 köyden 477'si vakıflara tahsis edilmişti. Bk.Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., sh.252.

7- Altın para birimine flori, sultanî, eşrefî denmiştir.

8- 1 altın flori 35-40 gümüş akçeye muadildi. 16.asrın başından Kânûnî devri sonuna kadar bu durumda kalmıştır.

9- En önemli olan husus Osmanlı devletinde 16.asırda para değerinin sabit tutulup istikrarının sağlanmasıydı. 1477 ile 1577 yılları arasında, yani Mimar Sinan'ın doğumundan Kânûnî Süleyman'ın vefatına kadar para değeri ve özellikle en çok kullanılan akçe değeri sabit kalmıştır. 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 1477 ve 1577'de 280 adet olup²³, Vezni ve sayısı sabit kalmış, para değeri istikrarını muhafaza etmiştir.

10- 16.asırda nisbî bir altın, gümüş bolluğu yaşanmıştır. Rumeli'de birçok altın ve gümüş madeni çalıştırılmıştır. Amerika'nın keşfi ile Avrupa'ya bol miktarda altın-gümüş gelmiştir.

11- Osmanlı devletinde paradan bir finansman aracı olarak üç şekilde faydalanılmıştır.

a- Kıymetli madenlerden ve eski sikkelerden yeni sikkeler kesilmesi,

b- Tahta yeni çıkan sultanın kendi sikkelerini kesmesi ve eski sikkelerin tedavülünü yasaklaması,

c- Sikkelerin ayarını değiştirme. (Kânûnî devri sonuna kadar bu yola gidilmemiştir).

Yeni akçe kesildiği zaman, herkes elindeki akçe ile avanı dışındaki gümüşleri getirip darphanede yeni akçeye çevirtirdi. Her bölgede darphane eminleri vardı. Kalp para basanın kolu kesilir veya idam edilirdi. (para müsadere edilir, yarısı hazineye, yarısı darphane amiline verilirdi.)

12- Osmanlı Devleti'nde 1431 ilâ 1548 arasında para değeri sabit tutulduğu için fiyatlar da sabit kalmıştır. 15.asrın ortasından 16.asrın 2.çeyreğine yani Kânûnî devri sonuna kadar unun kilesi 2-3 akçe, koyunun fiyatı 20-25 akçe, sade yağın okkası 3-4 akçe, yine okka itibariyle fiyatlarda sabun 3 akçe, bal 2 akçe, işçi yevmiyesi

günde 2 akçe, mahkemece tesbit edilen nafakalar günde 1 akçe olarak devam etmiştir. Ancak Anadolu'da Celâli isyanlarının şiddetlenmesi, siyasi, askerî ve sosyal yapı ile birlikte iktisadî durumu da sarsmış ve 1596 ilâ 1603 yılları arasında fiyatlarda yükselişe yol açmıştır²⁴.

Pamuk ipliği 1467 ve 1511'de Bursa ve Kayseri'de aynı fiyattan (10) akçeye satılıyordu. Arşın olarak pamuk bezinin fiyatı 2 akçe, keten bezinin 3 akçe idi. 1 balta 3 akçe idi.

V- Ticaret Siyaseti ve Sanayi

Osmanlı Devleti'nde temel prensipler doğu ile batı arasındaki ipek ve baharatla ilgili ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle, ticaret serbestisi içinde iç ve dış ticaretin teşvik edilmesi esasına dayanıyordu. Devlet doğu-batı arasındaki transit ticaretinden büyük gelir sağlıyordu. Ticarete üretici ve tüketiciyi zarara uğratabilecek tekellerin önlenmesi için kuvvetli bir denetim mekanizmasına ve yollarda güvenliğinin sağlanmasına dikkat edilirdi.

Dışarıya altın ve gümüşün çıkarılmaması, yabancı tüccarın yine mal ile ülkesine dönmesi, bazı stratejik malların ihracının yasaklanması ve malların mekân olarak belli yerlere tahsis edilmesi, benimsenen temel prensiplerdi.

Hindistan'dan gelen Doğulu tüccarlar, kumaş, baharat getirip, doğuda çok pahalı ve kıt olan altın ve gümüşü götürmek isterlerdi. Batılı tüccarlar ise Amerikan altınları ile zenginleştiklerinden altın ve gümüş getirip, rayiçten yüksek fiyatlar vererek hammadde, malzeme ve mamul almak isterlerdi. Gemilerle Osmanlı limanlarından hammadde, hayvanat (koyun), hububat yükleyip götürürlerdi. Kendileri pek mal getirmezdiler. Asrın sonunda Londra çuhası görülmeğe başladı.

23 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 1450'de 375 adettir. 1462'de 300, 1470'de 337, 1477'de 280, 1577'de 280 adettir. 1 dirhem bakırdan 1 veya 3 pul yapılır ve buna göre 1 akçe 8 veya 24 pul ederdi.

24 Mustafa Akdağ, a.g.e., sh.44.

Bursa ipekleri, kadifeleri, Lehistan, Avusturya ve Venedik'te revaçta idi. Ankara'nın tiftikten yapılan sof kumaşları Avrupa'da çok meşhurdu. Balkanlar üzerinden kervanlarla orta Avrupa ve İtalya'ya sof giderdi. İranlı tüccarlar ise madeni eşya, mal ve bakır götürürlerdi. Osmanlı Devleti'nin maden ocaklarında ürettiği demir ve bakır ülke ihtiyacından fazla olduğu için demir ve bakır kervanlarla İran'a yollanırdı.

16. asırda iç ve dış ticarete denge sağlanmıştı. Fakat asrın sonunda 1590 sıralarında dengenin bozulmaması için bazı maddelerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştı. Bunlar: Hububat, barut, silâh, kurşun, at, pamuk, pamuk ipliği, sahtiyan, balmumu, donyağı, gön, meşin, koyun derisi ve zift idi²⁵. Bu mallar, harpte kullanılan maddeler ile yerli esnafın hammadde ihtiyacını karşılayan mallar ve halkın ihtiyacını karşılayan gıda maddeleri idi. Yani bu yasaklamanın amacı, orduyu, esnafı ve tüketiciyi korumaktı.

İç ticaret düzeninde açık ve kapalı pazar yerleri ile ticarî hayat düzene sokulmuştu. İç ticaret kapalı olarak hanlarda teşkilatlanmıştı. Bunlara **kapan** denirdi. Unkapanı, yağkapanı, sebze kapanı, pamuk hanı, piriç hanı, ipek hanı gibi. Her emtia belli bir handa alınıp satılırdı. Burada toplanıp perakendecilere ve esnafa satılan ticarî emtia başka yerde pazarlanamaz ve toptan satışı yapılamazdı. Buna yed-i vâhid sistemi denirdi. Bu kapan hanları iltizam yoluyla kiraya verilerek işletilirdi. Hanların kiralaları oldukça yüksekti. Mesalâ Bursa'da 15. asrın sonunda 900 bin akçeyle malolan bir hanın yıllık kirası 90 bin akçe idi. Böyle bir kapalı han yapılamaz ve malın satışı organize edilemezse, a-

çık pazarlarda alınır satılırdı. Bu durumda, zahirciler muhtekir denen kişilerin kendi özel evlerine veya ambarlarına yığdıkları zahireleri onlardan yüksek bedelle alırlardı.

Selçuk Türkiyesi'nin iktisadî hayatında kervansarayların sahip olduğu yeri, Osmanlı Türkiyesi'nde kapan hanları almıştır²⁶. Malları dışarıdan veya ülke içinden getirip satan toptancılara haccân (tüccar) denirdi. Ticarete poliçeye benzeyen ve süflece ve kitabü'l-kadı denilen belgeler kullanılırdı. Sanayi sahasında esnaf teşkilâtı iyi organize olmuştur. Ahilik teşkilâtı, din ve ahlakî yapıyla ticarî bünye arasında bir ahenkli işbirliği sağlamıştı. 1. Sultan Murat'ın ahilik ile yakın alakası vardı. İktisab Teşkilâtı ve onu yürüten muhtesipler ticarî hayatı denetlerdi. Kadı ise bulunduğu yerin kazai mülki ve beledi başkanı, ve esnaf birliklerinin en üst makamı idi. Esnaf birliklerinin yöneticileri ise şeyh, nakib, kethüda, yiğitbaşı olarak sıralanırdı. Bunlardan nakib, şeyh ile esnaf arasında vasıta olur kethüda veya kâhya bazı esnaf grubunda kethüdanın yerini alırdı. Yiğitbaşı kethüdanın yardımcısı idi. Ehlivukûf grubu da fiat tesbitinde ve kontrollerde görev alırdı.

Esnaf teşkilâtı kalite kontrol ve standardizasyon ile de meşgul olur, haksız rekâbeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir politika takip ederdi. Esnaf teşkilâtının üyelerini meslekten tart etme yetkisi de vardı. Böyle bir işleme kunduracı esnaf eteşkilatında **pabucu dama atılmak** denirdi²⁷.

Osmanlı Devleti'nde üretim sahasında bilhassa giyecek ve yiyecek maddeleri istihlâk emtiası imal eden sanat kollarına ve bu arada ordu için lüzumlu harp aletlerinin imâline ö-

25 Mustafa Akdağ. "Türk Halkının Dirlik-Düzenlik Kavgası. Celali İsyanları", Bilgi Yayınevi. Özel Dizi: 15. İstanbul 1975, sh.35.

26 Sadece Türkiye'nin bugünkü sınırları içinde Selçuklulardan kalan 112 kervansaray ile Osmanlı döneminden kalan 221 kervansaray, han ve kapan vardır. Bk.2-12.1988 tarihli T.Vakıflar Bankası Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan Vakıf Medeniyeti belgesel dizisinden.

27 Dilimizdeki pabucu dama atılma tabiri buradan gelmektedir. 13.yüzyılda ahilik teşkilâtı Ahi Evran tarafından kuruldu. Hacı Bektaş Veli ahilikle dayanışmaya girdi. 15.asrın sonunda Balım Sultan Bektaşiliği tarikat haline getirdi. Yeniçeriler Bektaşilikle özdeşleşti. Mimar Sinan da yeniçeri iken Bektaşî oldu.

nem verilmiştir. Bu sanayi kuruluş yeri itibariyle iklim ve nüfus şartlarına uygun muhitlerde tesisine çalışılmıştır. Sanayide ihtisaslaşmaya büyük değer verilmiştir. Dokuma sanayii iki mühim sebeple çok gelişmiştir.

Dış sebep: Doğuda gelişmiş olan dokuma sanayii Avrupa'ya muazzam meblağlar mukabilinde satılıyordu. Bu sanayi Hindistan'dan İran'a ve Anadolu'ya yayılmıştı. Osmanlı devleti Yavuz Selim zamanında doğu-batı transit ticaretini teşvik için bazı ipekli tüccarlarını (1500 kadar tüccarı) Mısır ve İran'dan İstanbul'a getirmiş ve yerleştirmiştir. Bu sanayi için zengin ve geniş iç ve dış pazar mevcuttu.

İç sebep: Geniş sınırlar içinde iç pazar çok genişti. Nüfusun ve hayat seviyesinin yükselişi ile halkın tüketim gücü artmıştı. Sanat sahasında servetle birlikte zevkü selimin yükselişi yüksek sanat ve işçilik isteyen kumaşlara rağbeti çoğaltmıştı. Şamadanizâde'nin dediği gibi, - "her bir gazi damen damen sim-ü zer ve deste deste kumaş" sahibi oldukça iç pazarlarda artan talep, dokuma sanayiini geliştirmişti. Yukarıda belirtilen esnaf teşkilâtlarınınca alınan şu tedbirler de gelişmeyi sağlamıştı:

1- Sanat itibariyle Selçukilerden mensucat tekniği ve desenleri tevarüs edilmişti.

2- Kumaş boyalarının miktarı ile atkı ve tellerin sayısı bir kânunnâme ile tayin edilmişti.

3- Narh sistemi ve devletin daimi mürakabesi vardı.

4- Kumaşlarda kullanılan altın ve gümüş tellerin ayarı kontrol edilmekte, kumaşlarsatılmazdan önce muayene edilip her top mühür-

lenmekte ve tespit edilen evsafa olmayan kumaşlar hükümet tarafından müsadere olunmakta idi.

5- Cezai müeyyideler kuvvetliydi, hile ve desise yapanlar şiddetle tecziye ediliyordu.

6- Esnaf teşkilâtı çok kuvvetli olup işçilerin yetiştirilmesine talim ve terbiyesine ve ehliyete çok önem veriliyordu²⁸. Pamuklu sanayii Denizli'de; ipekli sanayii Musul, Bursa, Bilecik ve İstanbul Üsküdar'da; yünlü dokuma sanayii Erzurum ve Erzincan'da; deri işleri İstanbul, Edirne, Bursa, Tokat ve Doğu Anadolu; Kiliçe, Karaman'da; halı, kilim Demirci, Gördes, Kula'da; çuha Antalya'da çok gelişmişti. Ketten, kendir sanayii Karadeniz sahillerinde gelişmişti. Dokuma boyacılığı çok ileri seviyede idi. Edirnekâri pamuk boyama işi içte ve dışta büyük şöhret yaptığından kök boyalarla yapılan boyacılık sanatının bozulmamasına çok dikkat edilirdi²⁹. Demir ocakları Bilecik'te, Bakır ocakları Kastamonu Küre'de işletiliyordu. Osmanlı Devleti'nde, madenler, taş ocakları bir kısım ormanlar iskeleler, dalyanlar, çeltik sahaları ve boyahaneler, mumhaneler, simkeşhaneler gibi bir kısım sinai faaliyetler ve darphaneler ve en verimli tuzlalar ve bu tuzlardaki buharlaşma havuzları, izale kanalları, arklar, tuz ambarları, işletme kanalları devlete aitti. Küçük tuzlalarla önemsiz tuz madenleri özel şahıs mülkiyetine bırakılırdı. Devlete ait olan bu işletmeler mukataaya verilir, ihale yoluyla ve arttırma suretiyle mültezime verilirdi. Bir mukataayı tahvile alan mültezim biraz peşin verir ve kefil gösterirdi. Mültezim nefsi ve bütün varlığı ile sorumlu idi. Nakden sorumlu olduğu gibi şahsen de sorumlu olup zindana atılabilirdi. Bir mukataaya talip çıkmazsa emanet ile idare edilirdi³⁰. Osmanlı devletinde harp sanayii çok gelişmişti. Deniz sınırları 16.asırda

28 Sabahattin Zaim, "İstanbul Mensucat Sanayisinin Bünyesi ve Ücretler", İ.Ü.İktisat Fakültesi Yayın No: 655-83, İstanbul 1956, sh.14.

29 S.Zaim, a.g.e., sh.16, Fatih, Kazlıçeşme'de 33 salhane ile 360 debbağhane yaptırmıştı.

30 15 ve 17.asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda tuz inhisarı ve tuzlaların işletmenizamı, Lütfi Güçer, İktisat Fakültesi Mecmuası Cilt 23 No. 1-2, sh.98.

Süveyş'ten Tuna'ya, Karadeniz'den Cezayir'e kadar yayıldığı için bu geniş sahada 140 adet tersane, 500 parça üstün vasıflı harp gemisi ve 4000 parçalık irili ufaklı donanması vardı. Yavuz Selim devrinde yerli topların dökümüne başlanmış, toplara 360 derecelik çevreyi dönme imkânı sağlanmıştı ve 820 cm.lik dev toplar yapılmıştı. 16.asrın 2. döneminde balyemez denir. 17 ton ağırlığında ve 281 kg.lık güller atabilen toplan imal edilmişti. Yurdun çeşitli yerlerinde tophane, kumbarahane, fişekhane, baruthane vs. işletmeler kurulmuştu. Sofya'nın güneyinde 17 demir ocağı işletiliyordu. Ordunun silahları birkaç yılda bir yenilenir ve daha mükemmelereyle değiştirilirdi³¹.

VI-Sonuç:

Sonuç olarak Yüce Mimar Sinan'ın yaşadığı devir Türk Devleti'nin her yönüyle olduğu gibi iktisadî açıdan da en düzenli ve en müreffeh dönemidir. Başta belirtildiği gibi bu dönem devletlerin hayatındaki beş safhadan kemal noktasını ifade eden rahat, sükün ve emniyet dönemine tekabül etmektedir. Kânûnî'den sonra Osmanlı devleti yavaş yavaş 4.safha olan kannaat ve barışıklık devrine girmeye başlamıştır. Mimar Sinan'ın son yılları olan 3.Murat devrinde bunun alametleri belirmeye başlar. Osmanlı devletinde 1.5 asır gibi uzun bir zamandan beri devam edegelen para istikrarı, fiat istikrarı ve vergi istikrarı yavaş yavaş bozulmaya yüz tutmuştur. Fiyatlarda artış temayülü, para rayicinde düşme ve vergilerde yükselme emareleri

baş göstermişti. Esasen dünyanın değişen siyasi ve iktisadî çehresi güç odaklarını Asya ve Orta Doğu'dan batıya ve kuzeye doğru kaydırma yoluna giriyordu. Amerika'nın keşfi, Güney Afrika'dan Asya'ya gidiş, şimal denizi ülkeleriyle Portekizlilerin uzak denizlere açılması, doğu-batı arasındaki ippek ve baharat yollarının Akdeniz'den kuzey ve güneye kayması, Venedik, Ceneviz, İspanya ve diğer Akdeniz ülkelerinin önemini azaltmaya başlamıştır. Türk ve İslâm dünyasında bir yandan kuzeyde Altınordu, diğer yandan batıda Endülüs devleti (1492) tarihe karışmıştı. Asya ve Hindistan'daki Türk-İslâm devletleri de parçalanıyorlardı. Böylece Osmanlı Devleti, çevresinde ve işgal ettiği yerlerde iktisadî sosyal ve siyasi yönden çöken ve gerileyen bir muhit ile çevrilmiş oluyordu. Aynı menfi çevre faktörlerinin tesirlerini, Osmanlı Devleti kuvvetli organizasyon ve ilâ-yi, kelimetullah ruhuyla daha birkaç asır devam ettirebilmiş ve neticede Türk milleti yeni bir silkinişle yeni bir devlet kurarak tarih-i terkerrüre yönelmiştir.

İşte büyük Mimar Sinan böyle bir devrin, böyle bir devletin, böyle bir toplumun ve çevrenin ürünüdür. Burada çevre ile insan arasındaki karşılıklı tesir ortaya çıkmaktadır. Kısaca Sinan dehasıyla çevresini zenginleştirirken, maddî ve manevî çevresi de ondaki cevheri geliştirmişve ortaya kendi vakfiyesindeki sıfatlarıyla mimarî sultânî, muallim-i hâkânî, üstad-ı esatizet'iz- zaman, reis-i cehabişeti'd-devran, öklidis'i asrı ve'levan olan Koca Sinan Ağa çıkmıştı.

TARTIŞMA

BAŞKAN- Sayın Hocama çok teşekkür ediyoruz.

Sual sormak isteyenler var. Vakti ayarlayabilir miyiz bilemiyorum, vaktimiz bir hayli daraldı; çünkü, bu konuşmayı kesmek mümkün değildi, evvela ben hocamın talebesiyim onun için kesemezdim, ikinci olarak, pür dikkat, nefes almadan, tüm dinleyiciler dinlemekteydiler. Arkadaşlarımın bu hususu dikkate almalarını rica ediyorum.

Buyurun Refet Bey.

31 Necdet Sevinç, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni.

Prof.Dr.Refet YİNANÇ- Efendim, ben Sayın ZAİM'e çok teşekkür ederim. Gerçekten, kısa bir zamanda, devrin ekonomisini sergilemek kolay değil. Konuyu ana noktalarıyla çok güzel izah ettiler.

Ben kendilerine bir-iki konuyu soracağım.

Birincisi, nüfus meselesi. Nüfusu, Yılmaz ÖZTUNA'ya dayanarak, tahmini olarak söylediler. Bugün, hiçbir tarihçi Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki veya hangi asır olursa olsun, nüfusu kesin olarak söyleyemez; çünkü, tahrir defterleri yeni yayınlanmaya başlandı, daha neticeler alınmadı. İki tahrir defterinin neticesini almış bulunuyoruz; birisi Maraş, birisi de Malatya tahrir defteri. Tabii, bu konuda başka araştırmacılar da var; ama defterler tam olarak yayınlanmadığı için kesin netice alınamaz. Onun için, Yılmaz ÖZTUNA'nın verdiği rakam doğru değildir. Zaten, o tarihçi değildir, komplasyon yapar, derleyicidir; yani, iyi bir tarihçidir; ama, kaynağa inen tarihçi değildir, derleyicidir. Bu hususu belirtmek istiyorum.

İkinci husus, "150 sene aynı defterlerle idare edildi" dediler. Doğrudur, 17 nci Yüzyıldan itibaren tahrir yapılmamıştır; çünkü, çitbozan dediğimiz usul çıkmıştır ve Amerika'dan altın ve gümüş akını olmuştur. Dolayısıyla ziraate dayalı ekonomi, Kânunî devrinde çökmeye başlamıştır. Biz, hep övüyoruz; tarihçinin görevi yanlışları da görmektir. Maalesef çökmüştür ve bu devirde faizcilik, murabaha başlamıştır. Murabaha açıktan yapılmıştır; "Çuha değeri" adı altında, bin akçe veriliyor, sene sonunda 150 akçe de çuha bedeli olarak alınıyordu ve bu uygulama, Kanunî devrinden başlamak üzere hızlandı, yüzde 30'lara kadar çıktı.

Saygılar sunarım.

BAŞKAN- Teşekkür ederiz Refet Bey.

Buyurun Sayın IŞIK.

Hüseyin IŞIK- Efendim, ben Sayın Hocamızdan şu hususları sormak istiyorum:

Birincisi, "Osmanlıların bütün gayesi, İslâm Dinini yaymaktır" dediler. O halde, 1350'den 1880'e kadar, 500 seneden fazla bir süre, bizim idaremizde kalan Balkanlar niye Müslüman olmadı?

İkincisi, Sayın Profesörün söylediği gibi, esas Osmanlı gelirlerinden bir tanesi de, muharebelerde elde edilen kazançtı. Nitekim, Kanunî döneminde, stratejiye uymayan bir savaş siyaseti kabul edildiği için, bu savaşlar kâr yerine zarar getirdi. Kanunî zamanında, sefer masraflarını karşılamak için, saraydaki altın kaplar eritilerek para dökme yoluna gidildi.

Bir başka husus, Sayın Hocam, memleketin dört direk üzerine kurulduğunu söylediler. Aklımda yanlış kalmadı ise, bunlardan Ebussuud günde 60 akçe yevmiye aldığı halde, bir beylerbeyi 300-400 bin akçe alıyordu. Damat İbrahim Paşa, "Bana, senede 30 defa 100 bin akçe veriyorsunuz; halbuki ben, 50 defa 100 bin akçe isterim" yani, 5 milyon akçe isterim diyordu. Gelirlerde, bu kadar büyük bir dengesizlik vardı.

Sonra, bir rivâyete göre derler ki, "Vakıflar, hayrî amaçlardan başka, bir de müsaderelerden kurtulmak ve geliriyle aileleri garantilemek için yapılmıştır" Sayın Hocam, bu hususta, acaba bana ne söyleyebilir?

Teşekkür ederim.

BAŞKAN- Teşekkür ederiz efendim.

Buyurun Tekin Bey.

Em.Org.Tekin ARIBURUN- Efendim, Sayın Profesörümüz lutfettiler, çok mütehasıs olduk, bu vesile ile çok şey de öğrendik aynı zamanda.

Vakıflar, o devirlerde başlamış ve çok da gelişmiştir; bir müddet sonra da, hemen hemen her şey vakfa bağlanmış ve vakıflar kalıcı olmuştur.

Bunlar hakkında, vakıfların o zamanki durumları ve kıymetleri hakkında bilgi istirham ediyorum. Bu birinci sorum.

İkincisi de, bunların bakımı ve tamiri nasıl olmakta idi?

Bu iki husus hakkında, mümkünse bazı bilgiler istirham ediyorum.

Sağolun efendim.

BAŞKAN- Teşekkür ederiz efendim.

Buyurun Sayın KURT.

Yılmaz KURT- Efendim, ben bir-iki not aldım. Önce, Sayın Hocam, "*Lekim dinikim veliyedin-Dinde zorlama yoktur*" ayetini, Osmanlı İmparatorluğunun temel ilkeleri arasında saydı. Bu ayet, mensuh bir ayettir, "*Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihat ediniz*" Ayet-i kerimesiyle neshedilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun temel ilkeleri arasında sayılamaz; ama, "*Dinde zorlama yoktur*" Âyet-i Kerimesiyle gelen o dinihoşgörü, imparatorluk saltanatı boyunca devam etmiştir.

İkinci husus, yine affınıza sığınarak arz ediyorum, "*Sahip kiran benî adem*" tamlaması, oldukça yanlış anlaşıldı sanıyorum. Sahip kiran, sahibini kiran, mahfeden anlamında değil, "*Kutlu bir zamanda doğmuş anlamındadır. Bu bakımdan, o sözün anlamı, "Hükümdar, kutlu"* demektir. Zannedersen Sayın Hocam Kılıçbay'dan almış bu sözü Aynı yanlış Kılıçbay yapmıştır. Suç bizim, bugüne kadar tenkidini yapmadık; halyle yanlış devam edip gidiyor.

Bir başka husus, "*Çeltik sahaları iltizama verilmiş*" dendi. Ben araştırdığım tahrir defterlerinde iltizama verilmiş çeltik sahaları görmedim; doğrudan doğruya hassa olarak işletiliyor ve çeltikçiler, reis, saka, kürekçi -avarız'ı divaniyeden- muaf tutuluyorlar.

Arz ederim efendim.

Teşekkür ederim.

BAŞKAN- Teşekkür ederiz.

Efendim, sanıyorum sualler tamam.

Buyurun Sayın Hocam.

Prof.Dr.Sabahaddin ZAIM- Birinci nokta şu: *Mevzuumuz itibariyle ben burada sınırladım; yani, konumuz Osmanlı tarihini anlatmak değildir, Sinan'ın yaşadığı dönemi alıyoruz. Dolayısıyla, kitaplarda yazılanları ben de okuyorum, "Şu noktada bozukluk başladı"* deniyor; ama, söylenen çağ, Mimar Sinan'ın bitirdiği çağ sayılıyor. O bakımdan, Mimar Sinan'ın yaşadığı dönemlerde henüz daha bozukluklar yok. O bakımdan, ben o konulara girmedim. Tabii daha sonra bozuluyor, herkes biliyor bunu; ama, Mimar Sinan'ın çağını ve ona tesir eden çevreyi anlamak istediğimiz için, o çevrede umumiyetle müspet durumlar hakim.

İkinci husus: Nüfus konusu. Tabii ki bunlar tahminler. Zaten, tahrir defterlerinde, umumiyetle aileler belirtiliyor; daha sonra, bir aile beş kişi olarak, bazan altı kişi olarak düşünülerek, farazi hesaplar yapılıyor. Binaenaleyh, bir tahmin yapıldığına göre, bu da tarihçilerin tahmini olduğuna göre ve umumiyetle benimsenen tahmin de bu olduğuna göre bunu aldım.

Paşamız, "Niçin Balkanlardakiler Müslüman olmadı?" diye sordular. Arzettim; zorlama olmadığı için. Müslüman olan oldu, olmayan kaldı; bu da, İslâmın müsamahasından, hoşgörüsünden doğan bir sonuç.

Ebussuud Efendi ile beylerbeyinin gelir farkları hususu dile getirildi. Buradaki konu, bu dört grup arasındaki kudret dengesi yoksa, maaş dengesi, para dengesi değil. Çünkü, ulemanın kudretinin kaynağı başka yerden geliyor, ümeranınki başka yerden. Prof. Dr. Mehmet KAPLAN'ın güzel bir sözü vardır, "Yükselme devirlerinde, umumiyetle her gazinin bir velisi vardı; gazi velinin işine karışmazdı, veli de gazinin işine karışmazdı" der. Yani, gaziler veliye hürmet ederdi; ama, veliler de dünya işlerine karışmazlardı. Bu karışma başladıktan sonra, işler sarpa sarmıştır zaten. O bakımdan, buradaki kudret dengesinde, gayet tabii, farklılıklar olabilir maddî olarak. Öbürünün kudreti maddeden gelmiyor, mânâdan geliyor.

Tekin Paşamız, vakıflar konusunu sordu. Arz ettim, yüzde 13 civarında bütçede gözükyor. Yükselme devresinde, her fethedilen yerdeki imar hareketlerinde, yeni şehirler geliştirilirken, oradaki han hamam gibi bir takım akar da, bakım masrafları oradan rahatça karşılanıyordu. Vakıftaki çözümler başladı, o vakit ülkeler giderken akarlar da gittiği için, Vakıflar zor duruma düştü; ama, Mimar Sinan'ın yaşadığı dönemde, henüz böyle bir hadise yoktu.

"Sahip Kıran" hususu doğru, ben bu deyim tarihçilerden aldım; günahı vebali onlara ait.

Çeltik sahaları konusunu, Sayın Hocamız, kardeşimiz Prof. Türk İÇEL'in kitabından aldım, aynen aldım, kaynak da gösterdim. O bakımdan, var mıdır, yok mudur ben bilemem, onlar düşünsünler. Beyefendi yok dedi, belki de vardır; ama, henüz daha onun rastlamadığı kaynaktır. Tabii bu hususu bilemem. Bu kendi aralarında halledecekleri bir meseledir.

Teşekkür ederim efendim.

BAŞKAN-Efendim, Muhterem Hocamıza çok teşekkür ederiz.